

Siermetselwerk aan Groninger kerken

BAKSTEEN IS NIET ALLEEN EEN VOORTREFFELIJK
BOUWMATERIAAL, JE KUNT ER OOK BIJZONDERE
PATRONEN MEE METSELEN. VOORAL IN GRONINGEN
HEEFT HET SIERMETSELWERK IN DE DERTIENDE EEUW
EEN HOGE VLUCHT GENOMEN. DE KERKEN HEBBEN ER
VERRASSEND VEEL VAN BEWAARD.

Baksteen

De lof van de baksteen is al vele malen gezongen. Als de grondstof voorhanden is en door een ervaren steenbakker wordt verwerkt, is het maken van baksteen relatief eenvoudig en goedkoop. De stenen laten zich bovendien in veel vormen en formaten bakken. Baksteen is goed bestand tegen vuur en regen. Warmte en geluid worden geïsoleerd. Een bakstenen gebouw vergt naar verhouding weinig onderhoud.

Maar er is meer. De baksteen heeft niet alleen praktische voordelen, hij biedt ook in esthetische zin schier onbegrensde mogelijkheden. Het is goed, daarbij te bedenken dat vertegenwoordigers van twee ambachten bij het maken van en het bouwen in baksteen zijn betrokken: de steenbakker en de metselaar.¹

Het werk van de steenbakker

De steenbakker bepaalt de hoofdvorm en de afmetingen van de gebakken steen.

De keuze van de kleisoort heeft gevolgen voor de kleur van de steen. Is de klei rijk aan ijzer, dan wordt de kleur rood; een kalkrijke klei wordt door het bakken geel. Naar vanzelf spreekt, komen ook alle nuances tussen rood en geel voor.

Ook het bakken zelf heeft consequenties voor de kleur. De plaats in de oven en de mate en duur van de verhitting, alsook het al dan niet toevoeren van zuurstof beïnvloeden de hardheid en kleur van de steen.

1 Mede ten grondslag aan de inleidende paragrafen ligt de volgende literatuur over de fabricage, de toepassing en het verwerken van baksteen. Om de lectuur van onze bijdrage niet te zeer te belasten, is niet bij herhaling naar deze literatuur verwezen. Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen 1961 (herdruk Arnhem 1976). Gerard Lynch, *Brickwork. History, Technology and Practice*, 2 dln., Londen 1994. Mila Schrader, *Mauerziegel als historisches Baumaterial. Ein Materialleitfaden und Ratgeber*, Suderburg Hösseringen 1997. James W.P. Campbell (Will Pryce, foto's), *Brick. A World History*, Londen 2003; Nederlandse vertaling: *Baksteen. Geschiedenis. Architectuur. Technieken*, Bussum 2003. Ook E.J. Haslinghuis/H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 31997, bewees regelmatig goede diensten.

1 De zuidgevel van de kerk in 't Zandt: nissen met siermetselwerk in bonte afwisseling.

2 De zuidgevel van de toren van Slochteren met symmetrisch geordend, veelsoortig siermetselwerk in de top.

Ten slotte bestaat de mogelijkheid, bakstenen te glazuren. In de Noordduitse laagvlakte zijn in de middeleeuwen voornamelijk loodglazuren gebruikt.

Het werk van de metselaar

Met de aldus ter beschikking staande variëteit aan stenen kan de metselaar het werk ter hand nemen. Vóór alles moet hij een betrouwbare constructie tot stand brengen, om het even of het om een fundering, een muur, de omraming van een portaal of een venster dan wel een overkluizing betreft. Aan de metselaar staan daartoe verschillende metselverbanden ten dienste. In de loop van de ontwikkeling der bouwkunst zijn er verschillende beproefd en gekozen, elk met hun karakteristieke opeenvolging van in het zicht komende lange zijden (de strekken) en korte zijden (de koppen), en van de plaats ervan in de respectieve lagen. De metselaar hoeft zich niet tot de vlakke muur te beperken. Door middel van stenen die uit het muurvlak vooruit-springen dan wel ten opzichte van dit vlak terugliggen, brengt hij reliëf aan.

Waar de constructie dat vereist, wijkt de metselaar van de louter horizontale stapeling af. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het overspannen van een recht dan wel rond- of spitsbogig gesloten opening in het muurwerk. Hij kan ook, teneinde het muurvlak, respectievelijk de gevel te verlevendigen, tot het metselen in andere verbanden dan de horizontale overgaan. Siermetselwerken zijn het resultaat.

Siermetselwerk

Binnen het veelvoud aan mogelijkheden voor de metselaar om de gevelvlakken te begrenzen, te geleden of te versieren,

3 De zuidgevel van de kerk in Noordwolde, waar een later ingebroken venster het siermetselwerk niet ongemoeid liet. Ook voor het overige is deze gevel een boeiend bouwhistorisch document.

tekenen zich regionale voorkeuren af. Driedimensionale varianten zijn vooral ten oosten van de Elbe tot grote bloei gekomen. Siermetselwerken in een vlak dat niet of nauwelijks van het gevelvlak verschilt kwamen vooral tot ontwikkeling in een vrij beperkt aaneengesloten gebied dat het oosten van de provincie Friesland, de provincie Groningen en het Duitse Oostfriesland omvat. Siermetselverbanden zijn evenwel niet tot dit gebied beperkt. Evengoed als de Friese landen zaagtand-, boog- en keperfriezen kennen, zo zijn ook elders in de Noordduitse laagvlakte fraaie voorbeelden van tweedimensionale siermetselwerken te bewonderen. Een concentratie als in ons gebied komt er niet voor. In dit artikel bepalen wij ons tot de siermetselwerken in de provincie Groningen.

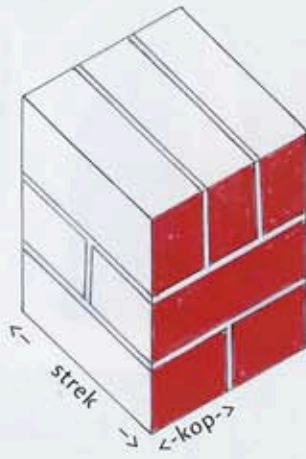
Statistiek

Alleen al in deze provincie treffen we aan 39 gebouwen authentieke voorbeelden van siermetselwerk aan: 32 kerken, 6 torens en 1 woonhuis (de veertiende-eeuwse achtergevel van het pand Dijkstraat 24 te Appingedam). Aan deze gebouwen telden wij 354 gevelvlakken, spaarvelden, nissen en boogvelden met siermetselwerk.² Een belangrijk aandeel daarin wordt geleverd door enkele kerken met veel manifestaties van siermetselwerk: Zuidbroek 36, Garmerwolde 34, Ten Boer 24, Winschoten 22, Noordbroek 20.

Aantastingen

Niet alles is goed bewaard gebleven. Een aantal nissen heeft geleden door aantasting van de gevels. Het meest uitgesproken is dat in Finsterwolde gebeurd, waar nog geringe repen

2 Niet meegeteld zijn de siermetselwerken van recente datum, die soms wel, soms niet op authentieke voorbeelden teruggaan. Voorbeelden zijn de topgevels van de dwarspanden in Holwierde, de nissen in de westgevel van de kerk in Ulrum, de westgevel van de kerk in Winschoten, de westgevel van de toren in 't Zandt. De westgevel van de kerk in Zuidbroek is wat de indeling van de topgevel betreft gecopieerd van de oostgevel; ook het metselwerk van de spaarvelden is in zodanige mate vernieuwd dat voor de authenticiteit niet kan worden ingestaan. Om dezelfde reden hebben wij ook de siermetselverbanden in drie van de vier topgevels van de toren van Haren niet opgenomen; immers zijn zij product van de in 1914 in door C.H. Peters veronderstelde vormen uitgevoerde restauratie: sindsdien hebben alle vier topgevels dezelfde hoofdingeling. Het hanteren van andere normen kan dus tot iets andere getallen aanleiding geven.

4 De verhoudingen van lengte, breedte en hoogte van een baksteen in beeld gebracht.

van de nissen in de langsgevels resteren. Maar ook in Thesinge zijn de ronde of spitsbogige beëindigingen van de nissen alle verdwenen. Soms zijn naderhand vensters in de muur gebroken, zoals in de zuidgevel van de kerk in Noordwolde (afb. 3) of in de achtergevel van het pand aan de Dijkstraat in Appingedam; ook het siermetselwerk werd daar-

bij niet ongemoeid gelaten. Een opening voor een luik in het middelste spaarveld van de topgevel van het koor in de kerk in Baflo is bij de restauratie met bijpassend siermetselwerk gedicht.

Siermetselwerk kan ten slotte ook worden gepleisterd. Dat is het geval met een kepervormig beëindigde nis in de westgevel van de kerk in Mensingeweer en met de middelste nis in de oostgevel van de kerk in Noordhorn.

Rijke schakering

In ons gebied is niet alleen het aantal gebouwen met siermetselwerk opmerkelijk groot, ook zijn de metselverbanden er veel rijker geschakeerd dan elders in Europa.

Op een aantal basispatronen is gevarieerd door de keuzemogelijkheden van vorm, afmeting, helling en onderlinge relatie der stenen te benutten. Bij dit alles zal de metselaar zich hebben laten leiden door de maatverhoudingen van een baksteen. Als vuistregel mag gelden dat de lange zijde van een steen (de strek) gelijk is aan drie maal de hoogte ervan plus tweemaal de breedte van een voeg, en dat de lengte van een steen gelijk is aan twee maal de korte zijde ervan (de kop) plus eenmaal de breedte van een voeg (zie afb. 4). In de praktijk hadden bakstenen slechts bij benadering dezelfde maten, zodat – wanneer selectie ook niet toereikend was – sommige stenen door hakken pasklaar moesten worden gemaakt. Dat laatste moest in elk geval gebeuren wanneer stenen met een vierhoekig of driehoekig oppervlak in het metselpatroon werden opgenomen (zie afb. 5).³

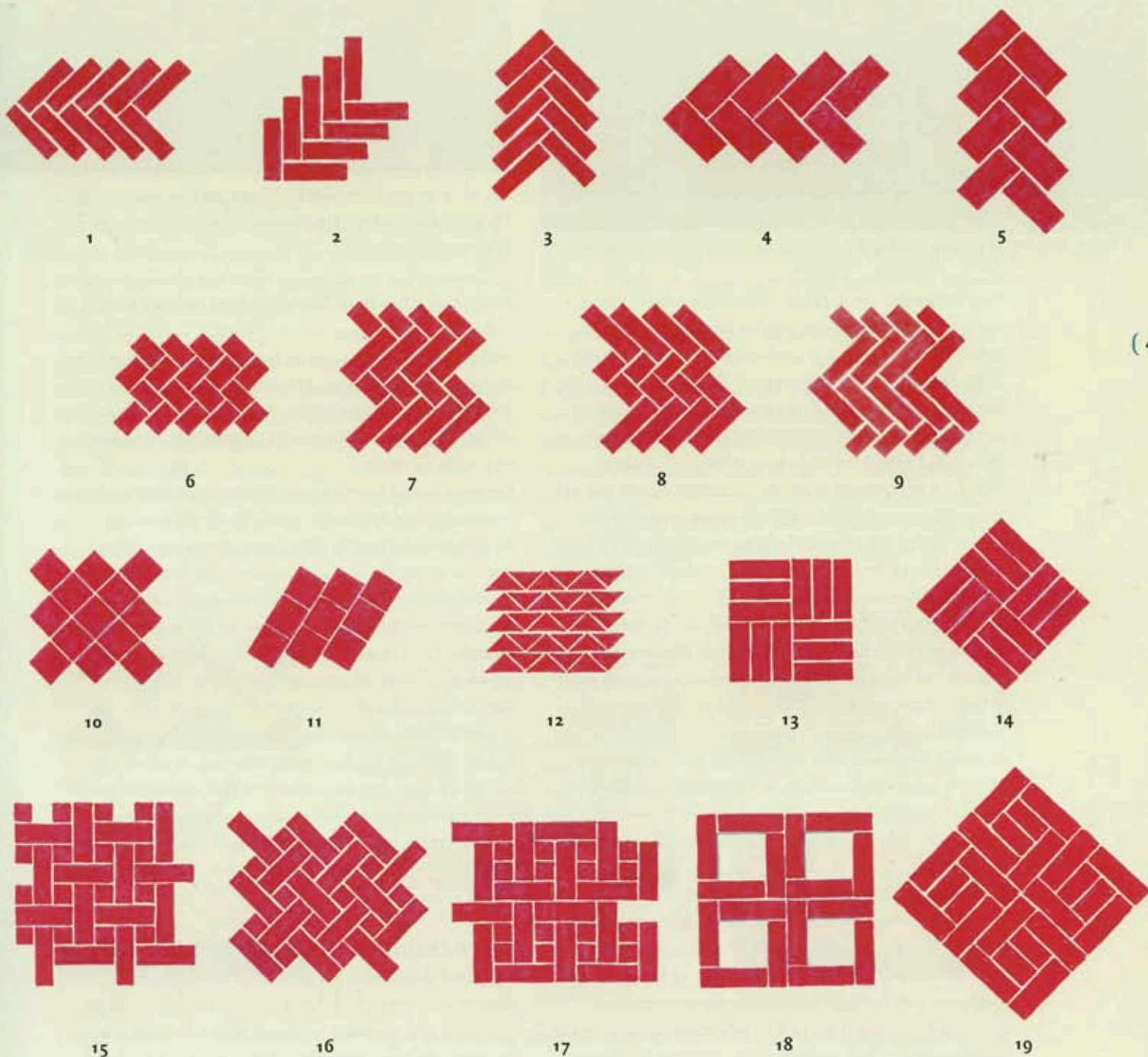
In totaal hebben wij in ons gebied 19 verschillende sierpatronen aangetroffen. Afbeelding 6 brengt ze in schema.

3 Het bewerken van bakstenen was in het algemeen gebruikelijker dan we gewoon zijn aan te nemen: stenen werden vóór het bakken van Riefelungen (fijne parallelle, ietwat hellende groeven) voorzien, dagkanten en rondstaven werden na het metselen bijgewerkt, kraagstenen tot kopjes gehakt. Zie: Eberhard G. Neumann, 'Die Backsteintechnik in Niedersachsen während des Mittelalters', in: *Lüneburger Blätter*, Heft 10 (1959) 21-44; Hermann Haiduck, 'Zur Backsteintechnik des mittelalterlichen Kirchenbaus im ostfriesischen Küstengebiet', in: *Emder Jahrbuch*, 78/1998 (Aurich 1999) 7-31, hier 12-18. Recent: Hellmut Müller, 'Zur Technik des romanisch-frühgotischen Backsteinbaus in der Altmark', in: Ernst Badstübner en Dirk Schumann (red.), *Backsteintechnologien in Mittelalter und Neuzeit. Studien zur Backsteinarchitektur* 4, Berlijn 2003, 53-97, dat op alle aspecten van het bewerken en verwerken van bakstenen uitvoerig ingaat.

- 1 Keperwerk in strekken, het geheel verlopend in horizontale richting – in het vervolg aangeduid als 'staande keper'.
- 2 Keperwerk in strekken, het geheel verlopend in overhoekse richting naar links of naar rechts, 'overhoekse keper'. Overhoeks wil zeggen dat de richting waarin de keper verloopt een hoek van in principe 45° met het horizontale en het verticale vlak maakt. In de oudere literatuur komt de term 'slangenverband' voor.
- 3 Keperwerk in strekken, het geheel verlopend in verticale richting, 'liggende keper'.
- 4 Keperwerk in hele stenen op hun plat, het geheel verlopend in horizontale richting, 'staande keper van stenen op hun plat'.
- 5 Keperwerk in hele stenen op hun plat, het geheel verlopend in verticale richting, 'liggende keper van stenen op hun plat'.
- 6 Keperwerk in koppen, het geheel verlopend in horizontale richting, 'staande keper van koppen'.
- 7 Keperwerk met beurtelings een strekken- en een koppenlaag, het geheel verlopend in horizontale richting.
- 8 Keperwerk met beurtelings één laag strekken en twee lagen koppen, het geheel verlopend in horizontale richting.
- 9 Keperwerk met beurtelings twee lagen strekken en één laag koppen, het geheel verlopend in horizontale richting.
- 10 Dambordpatroon van halve stenen op hun plat, verlopend in overhoekse richting, 'tegelpatroon'.
- 11 Halfsteenspatroon (d.w.z. met verspringende voegen) van halve stenen op hun plat, het geheel verlopend onder een hoek van in principe 60° met het horizontale vlak.
- 12 Patroon van lagen driehoekige stenen (schuin gehalveerde halve stenen op hun plat), beurtelings met de basis en de top naar beneden.
- 13 Patroon, gevormd door groepen van telkens drie naast elkaar gelegde strekken, welke groepen beurtelings horizontaal en verticaal zijn geplaatst. De Engelse term is *basket-weave bond*. Een Nederlandse term zou 'mandewerk' kunnen zijn, in dit geval 'staand mandewerk'.
- 14 Patroon 13, maar nu overhoeks geplaatst, de groepen strekken beurtelings naar links en naar rechts gericht, 'overhoeks mandewerk'.
- 15 Patroon van strekken en op maat gehakte stenen ter lengte van 1/3 strek, zodanig ten opzichte van elkaar geplaatst dat de suggestie van een gevlochten mat wordt gewekt – de openingen tussen de strekken steeds door één kleine steen gevuld –, het geheel verlopend in horizontale richting, 'staand vlechtwerk'.
- 16 Patroon 15, het geheel verlopend in overhoekse richting, 'overhoeks vlechtwerk'.
- 17 Patroon, verwant aan patroon 15, maar nu met de openingen tussen de strekken niet door één maar door twee kleine stenen opgevuld, waardoor een uitgerekt vlechtwerk ontstaat.
- 18 Vierkante omramingen van vier strekken, waarbinnen op maat gehakte stenen, het geheel in horizontale en verticale richting verlopend. Het patroon is te beschouwen als een vlechtwerk met dubbele draad, i.c. met twee strekken naast elkaar. De stenen binnen de omraming kunnen eventueel terugliggen en wit zijn gepleisterd.
- 19 Patroon 18, het geheel overhoeks geplaatst.

5 De mogelijkheden van vorm, afmeting en stand van bakstenen in siermetselpatronen. Bovenste rij: a. strekken; b. stenen op hun plat. Onderste rij: c. koppen; d. halve stenen op hun plat; e. driehoeken, gehalveerd uit d.; f. klezoren: een derde van een strek.

(45

6 Overzicht van siermetselpatronen. De nummers corresponderen met die in de lijst op pagina 44.

7 In Krewerd is in verschillende nissen het oorspronkelijk siermetselpatroon voor een ander verlaten. Hier twee voorbeelden in de zuidgevel van de westelijke travee.

8 Ook in een nis in de noordgevel van het koor van de Thesinger kloosterkerk zijn twee verschillende soorten siermetselwerk toegepast.

Door stenen in uiteenlopende tinten toe te passen, kunnen sommige lagen of formaten worden geaccentueerd. In de westgevel van de kerk in 't Zandt is het staande keperband in het noordelijk spaarveld van lagen helrode en bruin-grijze koppen opgetrokken; in de zuidgevel van dezelfde kerk is de staande keper in de westelijke nis van de tweede travee in afwisselend helrode en bruin-rode strekken uitgevoerd (afb. 1). In het centrale, door een colonnet in tweeën gedeelde spaarveld in de zuidelijke topgevel van het dwarspand der kerk in Zeerijp zijn de strekken van patroon 19 bruin of bruin-rood, de stenen binnen de omraming lichtrood (afb. 16). Dan bestaat ook nog de mogelijkheid, sommige stenen te pleisteren en wit te schilderen. Daar is in de ziekenzaal voor de lekenbroeders in het voormalige klooster in Aduard gebruik van gemaakt: de door strekken omsloten, op maat gehakte stenen van patroon 18 dragen ten dele nog zo'n pleisterlaag (afb. 11).

In andere gevallen is juist uitdrukkelijk naar eenheid van kleur en oppervlak gestreefd. In Aduard zijn de stenen (in onze collectie het enige siermetselwerk in een interieur) vrijwel alle zacht van structuur en egaal oranje-rood van tint.

Frequentie van sierpatronen

Van alle mogelijkheden tot versiering is het meest gebruik gemaakt van het staande keperverband in strekken (patroon 1). In Groningen is het aan 30 gebouwen op 125 plaatsen toegepast. Ook het liggende keperverband in strekken (patroon 3) is geliefd: het siert 22 gebouwen op 95 plaatsen. Sommige kerken met talrijke nissen, zoals die in Nuis en Termunten, beperken zich zelfs voor alle vullingen tot het

staande, of zoals die in Ten Boer tot het liggende keperverband.

Veel andere gebouwen zijn op veelsoortiger wijze van siermetselpatronen voorzien. Menige kerk kan op drie of meer verschillende patronen bogen; de ziekenzaal in Aduard en de kerk in 't Zandt zelfs op acht, de kerken in Noordbroek en Zeerijp op zeven.

Een enkele maal is enig systeem in de rangschikking der patronen aan te wijzen. Zo tonen alle vijf traveeën van de zuidgevel der kerk in Winschoten twee spaarvelden, waarvan steeds één met een staande keper in strekken en één met stapelwerk, terwijl de noordgevel afwisselend een travee met twee liggende kepers en een travee met twee staande kepers heeft. In Noordbroek is de gevel van elke travee op zichzelf een eenheid: een venster wordt steeds door twee identiek gemetselde spaarvelden geflankeerd. Tussen de traveeën onderling is geen relatie. Een openbaring is de kerk van Zuidbroek: daar zijn de noord- en zuidgevels van schip, dwarspand en koor elkanders spiegelbeeld. Maar meestal is van een bonte afwisseling sprake: in de ziekenzaal van Aduard en aan de kerken in Leermens, Opwierde en 't Zandt, alle met een ruime collectie, viert de willekeur hoogtij.

Veranderingen in de patronen

Opvallend is het, hoe vaak gedurende het metselen een patroon werd veranderd. Soms gebeurde dat duidelijk gemarkeerd. Een sprekend voorbeeld is de kerk van Krewerd. In vier van de zeven nissen van de langgevels scheidt een horizontale halfronde uitmetseling het metselwerk van het

onderste éénderde deel der nis van het anders geordende metselwerk er boven (afb. 7). Overigens zijn in Krewerd alle moeilijke patronen op dezelfde hoogte ten gunste van eenvoudiger specimina in staand of liggend keperwerk verlaten. Wat minder geprononceerd scheidt in Thesinge een lintvoeg over de gehele breedte van een nis in de noordgevel het onderste deel met driehoekige stenen (patroon 12) van het bovenste deel, een staande keper in koppen (afb. 8).

In andere gevallen is de verandering van patroon niet zo afgetekend. In Garmerwolde is in dertien spaarvelden van het staande keperverband in strekken bijna ongemerkt overgegaan naar het staande keperverband in koppen. Die verandering lijkt onderdeel van een veelomvattender plan te zijn: in de topgevels zien we – afgezien van twee kleine nissen in de oostgevel – alleen maar siermetselwerk van koppen in staand keperverband, in ruime mate grijs getint.

Nu vergt het metselen van een sierpatroon een behoorlijke mate van vakmanschap. Sierverbanden waarbij de stenen horizontaal en verticaal worden gemetseld, zoals het overhoekse keperverband, het staande vlechtwerk en mandewerk, zijn nog relatief eenvoudig; de verbanden met schuin geplaatste stenen, vooral die met koppen, leveren meer problemen op. De nauwkeurigheid kan worden bevorderd door de afmetingen van een muur respectievelijk van een opening (portaal, venster, nis) in koppen uit te drukken en door de contouren van het als klamp aangebrachte siermetselwerk vooraf op de terugliggende muur te schetsen. Door profielen te stellen en met behulp van loodrei, reilat, metseldraad en niet in de laatste plaats het geschoolde oog zal een ervaren metselaar erin zijn geslaagd, de opgaven tot een goed einde te brengen (zie afb. 10).

De fraaie siermetselwerken in Aduard, Garmerwolde, Harkstede, Noordbroek, Opwierde, 't Zandt en Zuidbroek zijn van dit alles het resultaat. De spanning tussen vorm en

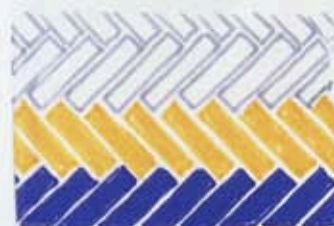
9 In de nissen van de oostgevel van de kerk in Garmerwolde gaat het staande keperwerk in strekken over in een staand keperwerk in koppen.

versiering is zichtbaar, maar de greep van de ambachtsman bleef ferm.

De siermetselwerken in ons gebied geven er evenzeer blijk van dat ook minder begaafde ambachtslieden zich er aan hebben gewaagd. Overhoekse voegen, vooral in het tegelpatroon (patroon 10), verlopen (zelfs in 't Zandt!) slingerend; een staande keper, zoals in het zuidelijk spaarveld van de oostgevel in Baflo, lijkt last van zijwind te hebben gehad. Soms kwam de metselaar er in het geheel niet uit.

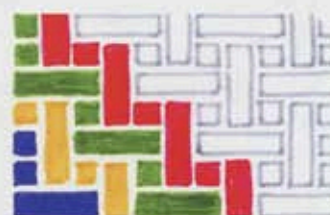
a

b

c

d

e

10 Het metselen van sierpatronen. Keperen worden laag na laag gemetseld: na elke laag wisselt de metselrichting: a. staande keper; b. liggende keper; c. overhoekse keper. Vlechtwerken, als bijzondere vormen van keperverbanden, volgen hetzelfde beginsel: d. staand vlechtwerk, e. overhoekse vlechtwerk.

11 In de ziekenzaal van het klooster in Aduard worden witgepleisterde vierkanten door zachte, oranje-rode strekken omlijst.

12 De zuidgevel van de toren in Harkstede toont niet alleen vier verschillende siermetselpatronen, maar ook het zorgvuldige zeventiende-eeuws herstel van de zuidwesthoek.

48)

13 Voorbeelden van gevarieerd siermetselwerk zijn ook de gevels van de Opwierder kerk. Hier een deel van de zuidgevel.

Aanblik van de gevels

Bij de waardering van het siermetselwerk moeten we wel voor ogen houden dat de gevels van veel kerken zo niet gepleisterd dan toch in elk geval geschilderd zijn geweest.⁴ De rode kleurstof op de gevels van bijvoorbeeld de kerken in Niehove, Noordbroek en Noordhorn is nog altijd aanwezig. Het is niet ondenkbaar dat evenals dit voor het beschilderen van wanden en gewelven in de kerken is aangetoond⁵, ook bij de kleurige uitmonstering van het exterieur verschillende modes hebben geheerst. Zowel in een roodgeschilderde gevel met witte accenten op friezen, nissen en dagkanten als in een gevel met baksteenimitatie kunnen de siermetselpatronen een plaats hebben ingenomen.

Ten slotte is niet uit te sluiten dat sommige siermetselwerken, naar analogie van wat bij kunstig gemetselde gewelven gebeurde, als ondergrond voor bepleistering en beschildering hebben gediend.⁶ Niet alleen konden fout metselwerk, ongewenste kleurverschillen en andere ongerechtigheden zo worden bedekt, ook kon ideaal siermetselwerk worden geschapen. Nader onderzoek in dezen is gewenst.

Het tijdperk van de siermetselverbanden

De siermetselwerken zijn in een betrekkelijk korte periode tot stand gekomen. De oudste bakstenen kerken in Groningen (Marum, Midwolde, Hoogkerk, koor Noordlaren, Eenum, Oosterwiltwerd, Marsum) vertonen er geen spoor van. De vroegste manifestatie zien we waarschijnlijk aan de kerk van Tolbert met haar staand keperwerk dat de oostelijke topgevel van het schip bedekt; het valt op dat de strekken beurtelings lang en smal respectievelijk kort en breed zijn. Vormgeving en metselverband van het schip laten een bouw ervan niet lang na 1200 toe. Met het in het tweede kwart van de dertiende eeuw gebouwde koor van de kerk in Leermens is het siermetselwerk al tot wasdom gekomen.

Een apotheose vindt het siermetselwerk in de gevels van de kerken in Zuidbroek (rond 1300) en Noordbroek (eerste helft veertiende eeuw). In Zeerijp (rond 1350) is het al naar de topgevels van de dwarspanden gedrongen en komt het elders aan de gevels niet meer voor (afb. 16). De onversneden gotische kerken in Groningen tonen geen siermetselverbanden meer.

Nieuwere siermetselwerken

Dat siermetselwerken na de middeleeuwen toch niet geheel in onbruik zijn geraakt, mag blijken uit de overtuiging waarmee Pierre Cuijpers ze in zijn plan voor de in 1872-1873 gebouwde rooms-katholieke kerk in Sappemeer opnam:

14 Topgevels, zoals die van het zuiderdwarspand in Noordbroek, zijn een onuitputtelijke inspiratie voor versiering, hier zoals het hoort met witgepleisterde accenten.

15 In Leermens is siermetselwerk al voor 1250 tot wasdom gekomen.

4 Zie: W.F. Denslagen en A. de Vries, *Kleur op historische gebouwen. De uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940*, 's-Gravenhage 1984; recent: Matthias Donath, 'Zur Aussenfarbigkeit mittelalterlicher Backsteinbauten', in: Ernst Badstübner, *Backsteintechnologien* (noot 3) 178-206.

5 R. Meischke, 'Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 65 (1966) 57-91.

6 De siermetselwerken van de gewelven blijven, hoewel zij dezelfde patronen als die in de gevels volgen, hier buiten beschouwing.

16 De topgevels van de dwarspanden van de kerk in Zeerijp zijn de laatste manifestaties van middeleeuws siermetselwerk in Groningerland. Op de foto de zuider topgevel.

zowel de vleugelmuren ter weerszijden van de toren als de topgevel van de sacristie zijn rijkelijk versierd met zeer verschillende metselpatronen, deels van eigen vinding maar steeds op middeleeuwse voorbeelden gebaseerd.⁷ C.H. Peters, rijksbouwmeester van 1884 tot 1916, verwerkte veelvuldig siermetselwerken in de boogvullingen boven de vensters en portalen van de door hem ontworpen openbare gebouwen. Zijn inspiratie vond hij ongetwijfeld in Groningen; van de middeleeuwse Groninger bouwkunst was hij één der grootste kenners.

Elke regio, elke eeuw heeft haar eigen voorkeuren. Gemeenschappelijk bleef het streven, de gevels van de bakstenen gebouwen op een aangename en niet zelden verrassende manier te sieren. Nu de belangstelling voor de geschiedenis, de kwaliteiten en toepassingsmogelijkheden van baksteen toeneemt, moge onze bijdrage de ogen van velen voor dit product van ambacht en kunst hebben geopend.

De auteurs brengen dank aan de heren W.J. Berghuis te Voorschoten, H. Haiduck te Wilhelmshaven, A. Kil

te Losdorp en drs. A. Reinstra te Driebergen voor de van hen ontvangen inlichtingen en adviezen, mitsgaders aan mevrouw L. Lub te Noordbroek en de heer I.J. de Boer te Aduard voor hun metterdaad geboden hulp.

H.G. de Olde (Domineeskamp 8, 9471 BG Zuidlaren) is rustend zenuwarts. Van 1981 tot 2002 was hij voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken.

K.T. Meindersma (Havixhorst 35, 9472 RK Zuidlaren) restauratiebouwkundige, was medewerker bij diverse architectenbureaus.

Verantwoording illustraties

Alle tekeningen: K.T. Meindersma, Zuidlaren.

Alle foto's: Jan Hovinga, Zuidlaren.

Dit artikel zal binnenkort aanmerkelijk uitgebreid in boekvorm verschijnen bij Uitgeverij Philip Elchers te Groningen. Zowel de siermetselwerken in Groningen als die in Friesland en Oost-Friesland worden er uitvoerig in behandeld.

7 Sible de Blaauw, 'Neogotiek in de provincie Groningen', *Groninger Kerken*, 9 (1992) 6-29, hier 12.